

ATMINTIES APIE SOVIETMETĮ KRIAUKŠLĖS: TARPTAUTINĖS KONFERENCIJOS „ISTORIJA IR ATMINTIS“ APŽVALGA

2011 m. lapkričio 28–29 d. Lietuvos Respublikos (LR) Seimo III rūmuose vyko tarptautinė mokslinė konferencija skambiu pavadinimu „Istorija ir atmintis. Sovietinė praeitis 1953–1990 m.“ Konferencijos organizatorius – Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti kartu su partneriais iš Čekijos ir Rumunijos¹. Reikia pažymėti, kad istorijos ir praeities buvo daug, taip pat netrūko atsiminimų ir apeliavimų į Vakarų ir Rusijos sąžinę. *Atmintis apie sovietiją*, istorijos mokslo diskurso rėmuose, sušmėžuodavo tik iš jaunesnės kartos istorikų ir kai kurių užsienio svečių lūpų, tačiau vyravo giliai įsiskverbęs ir gilesnei refleksijai niekaip nepasiduodantis empirizmas. Savaime tai, žinoma, nėra blogai, istorikų ceche vyksta tam tikras temų ir teritorijų pasidalijimas. Istorikai, kaip tie Gurevičiaus aprašyti naujakuriai, skuba kuo daugiau nueiti per jiems duotą trumpą laiko atkarpą, išmeigti žymenį savo tyrimų lauko ribose, kuriame kapstysis. Tokios konferencijos jiems proga prisistatyti platesnei publikai. O vyresnieji istorikai nesivargina nieko įrodinėti pasikliaudami savo įdirbiu ir nepajudinamu autoritetu, todėl apsiribojo savo ilgamečių tyrimų referavimu ir priminimu apie save. Kaip įvardijo vienos sesijos vedėjas Nerijus Šepetyš, konferencija buvo „sumestinė“. Galima pridurti, kad jeigu vienas ar kitas pranešimas nutoldavo nuo atminties apie praeitį refleksijų, gelbėdavo skambus *tota-*

litarizmo termino skėtis, po kuriuo galima padėti bet kokį sovietinėje praeityje vykusį reiškinį². Tačiau svarbiausias konferencijos tikslas pasiektas – buvo *kalbama* garsiai ir tarptautiniu lygiu, tik norėtųsi, kad daugiau būtų ir *kalbamasi*. Džiugina, kad bendrą patirtį turinčių Vidurio ir Rytų Europos valstybių istorikai pradeda vis labiau domėtis vieni kitais. Bet apie viską nuo pradžių.

Istorija politikoje ir politika istorijoje

Konferencija prasidėjo Europos Parlamento (EP) ir LR Seimo narių pasisakymais, rodančiais, kad dėmesys istorijai ir istorinio teisingumo siekis yra Vidurio ir Vidurio Rytų politikos skiriamasis ženklas. Prof. Vytautas Landsbergis „euro sąžinę“ priešpriešino ES vyraujančiam pragmatizmui, kurį lydi vis gilėjanti ir įsivyraujanti „euro amnezija“, taip atsisakant moralinių skrupulų, o to natūralus padarinys yra regioną apėmusi finansų krizė nesugebant susitarti su savo sąžine... „Euro sąžinę“, anot prelegento, labiausiai pakerta „teisėtumo atskyrimas nuo padorumo“, tai parankiausia yra Rusijai. Profesorius „huntingtoniška“ įspėjo apie „civilizaci-

¹ Totalitarinių nusikaltimų tyrimu institutu (Čekija) (<http://www.ustrcr.cz/en>) ir Komunistinių režimų ir atminties apie rumunų egzilį tyrimų institutu (Rumunija) (<http://www.crimelcomunismului.ro/en>).

² Konferencijos programoje įrašyta, kad pranešimų tikslas telkiasi į režimo nusikaltimus po „formalaus totalitarinės sistemos žlugimo“, o tai logiškai sugestivuoja „neformalaus režimo“ egzistavimą 1953–1990 m., tačiau *totalitarizmas* pranešimuose buvo neanalizuojamas prieskonis, kuriuo sustiprinama sovietinio režimo nusikalstama prigimtis ir veiksmai. Keista, nevartojamas ir Vaclavo Havelo išpopuliarintas posttotalitarizmo terminas.

jų karą“, kuris kils ne tarp musulmonų ir krikščionių, o tarp Rusijos ir ES civilizacijų, kur pirmosios tikslas yra sunaikinti „eurosąžinę“, kuri yra tiesiogiai veikiama per ekonominius svertus ir toli gražu „nežavinčią savo blizgesiu“ žiniasklaidą. Okupacijos paveikta sąmone ypač nesudėtinga manipuluoti, todėl per tokias konferencijas privalome apeliuoti į pamatines krikščioniškas vertybes – meilę ir užuojautą – bei pasisakyti prieš Europą apėmusį merdėjimą ir tik tokiu atveju pradinė Shumano Europos Sąjungos vizija būtų užbaigta (angl. *completed*) projektas. Pranešėjas ironiškai netgi išskėlė mintį, kad Vakarų europarlamentarams Strasbūre praverstų „teisingumo kambariai“ (angl. *fairness rooms*), kurie taptų tam tikra „eurosąžinės“ mankštinimo vieta.

Špengleriškas profesoriaus pastabas Europai į politinį veiksena lygmenį nuleido dvi EP narės, atstovaujančios Latvijai. Sandra Kalniete pažymėjo Baltijos valstybių izoliacijos nuo „bendros vertybių ir teisingumo“ sampratos, kai pusę amžiaus Europos istorija buvo rašoma eliminavus integralią Europos civilizacijos dalį, svarbą. Grįžimui (kartu ir visaverčiam priėmimui) į šią erdvę reikia trijų dalykų teisiniu ir politiniu lygmeniu: 1) vienalyčio požiūrio į nacių ir komunistų nusikaltimus; 2) režimo įvertinimo *politiniu, istoriniu ir teisiniu* aspektu; 3) tarptautinės teisinės sistemos (angl. *framework*) sukūrimo. Taip būtų pasmerkti abu totalitariniai režimai, kur svarbiausias tikslas yra pripažinti aukoms jų statusą, į tarptautinę teisę grąžinant pirminėje Lemkino *genocido* apibrėžimo koncepcijoje buvusius „socialinio statuso“ ir „politinių įsitikinimų“ aspektus, kuriais sovietinis režimas savaip legitimavo vykdytas represijas³. Inesa Vainere savo kolegų pranešimus iliustravo Latvijos okupacijos *etninės inžinerijos* padariniais sukūrusi orveliš-

kojo „gyvulių ūkiu“ atmosferą, kur „kiekvienas žmogus tapo bevertis“. Latvijoje per okupacijos laikotarpį dvigubai sumažėjo žmonių populiacija (nuo 4 mln. iki 2 mln.), pasikeitė etninė sudėtis (80 proc. latvių iki Antrojo pasaulinio karo, kiek daugiau nei 50 proc. po), sunaikinti stiprūs, konkuravę su Austrijos ir Prancūzijos, individualūs ūkiai ir t. t. Visiems šiems nuostoliams įvertinti ir pasmerkti Europai būtinas „Niurnbergas Nr. 2“! Sutikus su nusikaltimų įvertinimo mastais ir teisingumo (at)statymo svarba, deja, klausantis politikų ne visada aišku, kokio teisingumo siekiama, kas bus tie teisėjai? Aukos, nepriklausomi ekspertai (jei galima būti „nepriklausomam“ nusikaltimų žmogaus egzistencijai akivaizdoje), tarptautinė žiuri, ar, kaip Arendt aprašyto Eichmano atveju Jeruzalėje žydų teisėjų kolegija, kai iš karto pasmerktas nusikaltėlis į teismą buvo atvežtas pakarti, o ne teisti.

Tokios mintys nėra grynai spekuliatyvios, nes klausantis konferenciją stebinčių ir pasisakančių dalyvių, apima nejaukus sinkretinis keršto ir nuoskaudų kupinas jausmas, kuris kyla iš natūralaus žmogiško troškimo pripažinti įvykdytus nusikaltimus. Seimo narys Arimantas Dumčius, pats nukentėjęs nuo sovietinio režimo trėmimų 1941 m., susirinkusiuosius gąsdino šiandien vis dar gaja komunizmo ideologija Europoje, kuri „apsėsta liberalizmo“, ir „laisve be ribų“. Į tokias mintis iš salės pasigirdo replikų, kad nuo pat 1939 m. esame palikti „vienai vieni“ teroro akivaizdoje: Miunchenas, Molotovo–Ribbentropo paktas, Jalta, Teheranas... Ronaldas Račkauskas apeliuoja (2 kartus konferencijos metu) į Europos „leftistų“, kurie neatsisako nusikalstamos ideologijos, nenorą pripažinti Antrojo pasaulinio karo padarinių. Kyla retorinis klausimas, kokios teisės pagrindu, ar ne liberalios demokratijos rėmuose mes reikalaujame teisingumo? Emocijas į rimties būseną grąžino Emanuelis Zingeris, pabrėždamas, kad demokratiniam pasaulyje oficialiai Baltijos šalių okupacijos nepripažinimo

³ Su pagrindinėmis EP narių deklaracijomis, iniciatyvomis ir ateities perspektyvomis link bendro istorijos vertinimo galima susipažinti <<http://eureconciliati.on.wordpress.com/>>.

teisinių aktų nepriėmė tik Austrija⁴ ir Naujoji Zelandija. Be to, pridūrė, kad vienodas totalitarizmo nusikaltimų įvertinimas nesiekia redukuoti holokausto išskirtinumo XX a. istorijoje. Prieš pasineriant į istorinių tyrinėjimų pristatymus, karščiausia istorijos politikai Vakaruose ir Rusijoje skirta sesija baigėsi klausytojo iš salės komentaru apie mūsų pačių baudžiamosios teisės efektyvumą (ne)vykdant desovietizaciją: kiek režimui tiesiogiai talkinusių žmonių buvo priversti atsakyti už savo nusikaltimus? Latvijos europarlamentarės suskaičiavo vos keturis tokius atvejus savo šalyje per 21-erius metus, o Lietuvos delegatai tylėjo...

Vidinė laisvė ir kontrolės mechanizmai

Istorinių tyrimų sesiją „Pasipriešinimas ir jo slopinimas“ pradėjo po du pranešėjus iš užsienio ir Lietuvos. Tikslas buvo atskleisti pasipriešinimo apraiškas ir jų slopinimo mechanizmus SSRS ir palydovinėse valstybėse. Kaip dažniausiai nutinka, *pasipriešinimas* traktuojamas kaip veiksmas, kuris neįeina į kolaboravimo ar prisitaikymo klasifikacinę struktūrą. Tačiau ar efemeriškus ir epizodinius nesitaikstymo su primetamu sistemos gyvenimo būdu atvejus galima vadinti pasipriešinimu?⁵ Algirdas Jakubčionis teigė, kad „laisvų žmonių yra ne tik laisvame demokratinėje pasaulyje“, o savo laisvę, visų pirma dvasinę, galima buvo palaikyti ir sovietmečiu. Reikia sutikti su istoriku, tik klausimas, kiek individuali laisvė sutampa su sociumo laisve ir kaip jos tarpusavyje koreliuoja. Akivaizdu, kad antroji buvo ypač

⁴ Reikia pasakyti, kad Austrija buvo pripažinusi okupacijos faktą 1975 m., bet vėliau atšaukė šį dekretą. Juk kitos demokratinės valstybės faktiškai be išimties oficialiai neigė Baltijos šalių inkorporavimą arba traktavo tai kaip Stimsono doktrinos ar Briando–Kelloggo pakto pažeidimus.

⁵ Sunku dėti lygybės ženklą tarp *Résistance* Prancūzijoje ar partizanų kovų Lietuvoje ir jaunimo spontaniškų akcijų XX a. septintąjį–aštuntąjį dešimtmetį

pažeista, o ir pirmoji, kaip matysime vėliau, smarkiai ribojama. Sunku sutikti, jog prisipažinimas per komunistinio aktyvo susitikimą Vilniaus universitete, kad klausai BBC programų, simbolizuoja „vidinę laisvę“⁶... Pranešėjas pateikė pagrindinių organizacijų ir viešų bruzdėjimų chronologiją nuo Vėlinių 1956 m. iki Romo Kalantos susideginimą lydėjusių akcijų. Pirmoji, anot pranešėjo, rodo „bendraeuropinį mąstymą“, nes buvo reikalaujama laisvės ne tik Lietuvai, bet ir Vengrijai. Antroji akcija įrodė, kad okupacinis režimas neįsiskverbė į jaunimo sąmonę, nes „net 57 komjaunuoliai“ buvo su laikyti neramumų metu. Nuo 1950 m. Ariogalos organizacijos „Vieningoji darbo sąjunga“ susikūrimo (1952 m. dauguma narių gavo 25 m. lagerio) iki pat Sąjūdžio viena ar kita forma vyko jaunimo organizuotas pasipriešinimas sistemai. Be to, ypatingas bruožas buvo tai, kad be jokių kompromisų, ar jos būtų *politinio* („Laisva Lietuva“, „Laisvė Lietuvai“), ar *karinio* („Lietuvos pozityvizmo solidarumas“), ar *religinio* („Laisvės kariūnai“, „Eucharistijos bičiulių sąjunga“) pobūdžio, šios organizacijos, niekada nesiekė sisteminių vidinių reformų ar „socializmo žmogišku veidu“, o be išlygų pasisakė tik už Lietuvos nepriklausomybę. Iš pranešimo galima lengvai padaryti paradoksalią išvadą: nesvarbu, koks asmens vaidmuo oficialiose okupacinio režimo sukurtose institucijose, svarbiausia išlaikyti vidinę laisvę ir ja remiantis neoficialiai reikalauti nepriklausomybės.

Kad vidinė laisvė nepereitų į oficialų matomą lygmenį, turėjo pasirūpinti KGB, kurio taikomą metodiką ir vidinę kaitos dinamiką postalininiu laikotarpiu savo disertacijos pagrindu pristatė Kristina Burinskaitė. Ji išskyrė „diversifikuotas bausmes“, indoktrinaciją ir „kontrpropagandą“ kaip pagrindinius KGB visuomenės kontrolės ir cenzūros mechanizmus. Jeigu vidinė laisvė prasiverždavo į viešą

⁶ Žr. Viliaus Ivanausko pranešimą apie „socialinį kapitalą“.

oponavimą sistemai, jėgos struktūros su LKP palaiminimu, pasitelkusių individualią profilaktiką, privalėjo „depolitizuoti“ tokius laisvės šauklius – juos įkišti į psichiatrinę ligoninę arba bausti kaip kriminalinius nusikaltėlius. Viešojoje opinijoje tokiems ekscesams įvertinti turėjo būti naudojama propaganda, „nuimanti aureolę“ nuo potencialių didvyrių, formuojant jų, kaip asocialių veikėjų, įvaizdį.

Panašų vaizdą nupiešė ir viešnia iš Sovietinių nusikaltimų ir atminties tyrimų instituto (Rumunija) Klara Mares, kalbėdama apie *Securitate* stalinistinius prievartos ir kontrolės mechanizmus, išlikusius iki pat 1988 m. Nuo 1948 m. *Securitate*, kaip visuomenės „akys ir ausys“, iki XX a. devintojo dešimtmečio, kai tą visuomenę „atomizavo, pakeitė socialinius santykius, elgesį ir emocijas“, buvo Nicolae Ceaușescu režimo garantas. Pradedant darželiu ar mokykla ir baigiant kariuomene ar darbovieta, anot pranešėjos, Rumunija tapo „saugumo sukurto kalėjimo sėkmės pavyzdžiu“. 1988 m., kai buvo užfiksuota 2 500 atvejų „užkertančių priešiškus veiksmus“, o šalį kamavo ekonominiai nepritekliai, diktatorius jau galėjo pareikšti, kad sukurtas „naujasis žmogus“, kuriam nereikalingas „nei būsto šildymas, nei maistas, bet kuris gali dirbti“. Pranešime buvo pristatytas „individualios profilaktikos“ (rašytojo Iono D. Sirbu, 1919–1989) metodas, *Securitate* taikomas intelektualams, kurie, turėdami kontroliuojamą, bet viešą įtaką visuomenei, kartu turi „galimybę, kad kažką organizuos“ išeidami už leistinių veiklos ribų, todėl imamasi prevencijos *galimybei* užkirsti – sužlugdoma rašytojo kūrybinių galių sklaida.

Kita vertus, kaip savo pranešimu parodė Ukrainos istorikas Volodymyr Viatrovyč, net „kažką suorganizavus“ saugumas neatleidžia savo gniaužtų, o reaguodamas į pasikeitusią situaciją prisitaiko ir atvirą kovą keičia konspiracija. Pristatydamas demokratinį judėjimą Ukrainoje 1988–1991 m. pranešėjas atskleidė KGB taktikas *perestroikos* metais, nukreiptas

prieš viešumoje agituojančias organizacijas. Įvairiomis priemonėmis buvo stengiamasi riboti tarptautinius ryšius, visų pirma su lenku *Solidarność*, kontroliuoti disidentų judėjimą šalies viduje ir SSRS lageryje, teisinantis Černobylio avarija. Nepaisant režimo deklaruojamos „demokratizacijos“ ir susirinkimų laisvės, KGB iniciatyva nuo 1988 m. birželio buvo taikoma pilietinių judėjimų stebėseną, ribojama jų veikla, jei organizacijai priklausė bent vienas buvęs politinis kalinys ar tremtinys. Agentai, įsiskverbę į tokius judėjimus, siekė juos skaidyti iš vidaus ir nukreipti jų veiklą pagal „generalinę liniją“, vykdomą Gorbačiovo – paversti organizaciją oficialios politikos populiarinimo ruporu. Jaunesni fragmentiško judėjimo nariai neoficialiuose pokalbiuose ar masinių mitingų metu buvo viliojami aukštomis vietomis rinkimų sąrašuose argumentuojant, kad komunistai vis tiek išlaikys savo valdžią. Dalinę sėkmę tokios diversijos pasiekė 1988–1990 m. Ukrainos Helsinkio grupės atžvilgiu. Išryškėjus „tikrųjų ir kontroliuojamųjų“ narių frakcijoms, pastaroji stipriai sumažino grupės produktyvumą, nes, nors ir keista, sprendimai viduje buvo priimami demokratiškai.

Grįždamas prie „naujojo žmogaus“ (su) kūrimo, kurį pažymėjo rumunė, E. Zingeris uždavė klausimą, kiek proporcingai Lietuvos visuomenėje buvo tų, kuriuos galima pavadinti *homo sovieticus*? A. Jakubčionis ir A. Anušauskas tvirtai pareiškė, kad joks *sovietinis žmogus* sukurtas nebuvo. Argumentai buvo mažiau nei įtikinami. Pirmasis tvirtino, kad „prisitaikymas nėra susitaikymas“ ir kam tada KGB, jei buvo *sovietinis žmogus*? Antrasis replikavo dar labiau neįtikėtiną argumentą, kad 1988 m. savo anketose pusė KGB darbuotojų save įvardijo „tikinčiaisiais“, o tai yra įrodymas, kad jie nebuvo *homo sovieticus*. Pirma, iš kokių žmonių susidarė KGB ir kas su jais bendradarbiavo, kokie žmonės jiems rašė *danosus* apie savo kaimynus, bendradarbius? Kaip paaiškinti nuolatinių indiferentiškumą akivaizdžioms neteis-

gumo apraiškoms? Antra, kaip aprašė Zbigniewas Brzeziński, būtent 1988 m. Gorbačiovas Ypatingajame partijos suvažiavime paskelbė savotišką „tikėjimo renesansą“, nors religija ir esanti „nematerialistinė ir nemokslinė“⁷. Aki-vaizdu, kad reikia platesnių vidinio žmogaus tarpso ir moralės sovietmečiu tyrimų, visų pirma apibrėžiant, kas tas *homo sovieticus*, ar idealusis propagandos siekis (tada, žinoma, galima ginčytis, kad jo nebuvo, kaip ir Lenino, Stalino, Chruščiovo ir Brežnevo žadėto komunizmo), ar būtent, kaip aprašė šio termino populiarintojas Aleksandras Zinovjevas, režimo vykdomų kompleksinių priemonių pasekmė – švietimo, indoktrinacijos, ekonominių santykių, kultūros etc. – chameleoniškas individas, išsiugdęs „socialinę šizofreniją“? Klausimus, liečiančius sociokultūrinį ir socioekonominį lygmenį, buvo bandoma gvildinti trečioje ir ketvirtoje sesijoje.

Ekonominiai ir kultūriniai akivarai

Trečioji sesija, skirta ekonomikai, buvo nuobodžiausia. Ne tiek dėl savo objekto, kiek dėl šabloniško ir beaistrinio faktų, dažniausiai žinomų, atpasakojimo. Svečias iš Čekijos Urban Jiri supažindino su kolektyvizacijos procesais ir privačių ūkių sunaikinimu po 1949 m. Chronologinė kovos su *kulakais* apžvalga parodė, kad tuometinėje Čekoslovakijoje buvo taikomi tokie pat metodai kaip ir visoje SSRS. Saulius Grybkauskas, pristatęs LSSR ekonomikos militarizavimą, konstatavo, kad SSRS vyravo „ekstensyvios pramonės plėtros logika“, orientuota į karinės mašinos aprūpinimą. Monotoniskai buvo išvardytos pusiau slaptos gamyklos

LSSR teritorijoje ir jų padalinių slaptieji „pašto dėžučių“ kodai. Pranešėjas pabrėžė, kad dėl geografinės padėties Lietuvoje negalėjo būti dislokuoti ypač slapti uždari kariniai objektai ir aktualino „tautiniam komunizmui“⁸ atstovaujančių kadru, bent jau pasyvų, *priešinimąsi* tokių objektų plėtrai. Vilius Ivanauskas elegantiška socialinės antropologijos kalba priminė susirinkusiesiems apie nomenklatūros privilegijas: nuo buitinių prekių *specparduotuvėse* įsigijimo iki privilegijų naudojantis savo „socialiniu kapitalu“, kuris kartu kaupiamas per, kaip dabar pasakytume, madingų vakarietišku „brandų“ slaptą demonstravimą. Formalių ir neformalių privilegijų pagrindu buvo kuriamas socialinių santykių tinklas (pvz., *blatas*), kurio formas imitavo ir nomenklatūrai nepriklausantys sluoksniai.

Dvinarę rusifikacijos politikos schemą savo pranešime pristatė Valdemaras Klumbys. Po Stalino mirties, nuslūgus atviram terorui, SSRS susidūrė su paastrėjusiomis nacionalinėmis problemomis. Nepaisant Nikitos Chruščiovo ir Leonido Brežnevo kalbų apie „sovietinės tautos“ kūrimą, anot pranešėjo, išryškėjo du „rusifikacijos“ politikos lygiai, būdingi apskritai visai VKP ideologijai: *formalioji* ir *operacinė* ideologija. Pirmojoje vyravo viešos kalbos ir deklaracijos apie internacionalizmą ir tautų lygybę, o antroji (pusiau)slaptais dekretais veikė kaip reali rusinimo politika per rusų kalbos pamokų skaičiaus didinimą ar gatvių pavadinimų dvikalbę rašybą. Vėlgi buvo pabrėžiamas „vie-

⁷ Apskritai *perestroikos* metais religinis atsiverimas tapo „madingas“ net tarp aukščiausių nomenklatūros veikėjų. Georgijus Malenkovas, vienas lojaliausių Stalino pavaldinių per Didįjį terorą, savo paskutiniams gyvenimo metais aktyviai įsitraukė į bažnytinę veiklą, 1987 m. buvo palaidotas pagal krikščioniškas apeigas. Žr. *Brzeziński Zbigniew*. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. McDonald, 1990, p. 81–83.

⁸ Pranešėjas, vartodamas sovietologijos klasikine definicija „tautinis komunizmas“, turėjo žinoti, kad, remiantis tokia klasifikacija, LSSR vyravo tautinio ir patrimoninio komunizmo samplaika, o „tautinis komunizmas“ buvo, pavyzdžiui, Vengrijoje, Slovėnijoje. Žr.: *Norkus Zenonas*. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 257; *Kitschelt H.*, *Mansfeldova ir kt.* Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation. Cambridge University Press, 1999, p. 19–95.

tinio elito“ ir „centro“ santykių aspektas postalininiu laikotarpiu, kai tautų unifikaciją pakeitė integracinė politika, rusų nacijai paliekant „vyresniojo brolio“ vaidmenį, tačiau „vietiniam elitui“ suteikiant daugiau atsakomybės šeimninko teisėmis vykdyti šį procesą. Svarbiausia pasekmė, anot V. Klumbio, buvusi ne tiek krašto rusifikacija, o „rusianizacija“ – sovietinės kultūros (filmai, knygos) priėmimas visuomenėje, tai natūraliai ir palaipsniui ugdė visuomenės dvikalbystę. Deja, toliau ir giliau nebuvo žengtas žingsnis, kaip dvikalbystė ar dvigubi slapto ir viešo gyvenimo ypatumai skleidėsi (post)sovietinėje visuomenėje, kiek minėti amžini dvigubi žaidimai ir ekvilibristika (ne)ugdė orveliškąją *dvejamintę* ar *naujakalbę*?

Paskutinėje sesijoje čekas Kugler Pavel ir LGRTC generalinė direktorė Birutė Burauskaitė paeiliui pristatė Katalikų bažnyčios (KB) nuostolius savo šalyse. Tai buvo labiau ne analitiniai pranešimai, o pasidalijimas faktografinė ir statistine informacija: represuotų kunigų skaičius, režimo manipuliacijos ir sankcijos prieš KB ir t. t. Svarbiausia pranešimų jungiamąja teze galima laikyti, kad, nepaisant režimui taikomų apibrėžčių, kaip antai „atšilimas“ ar „stagnacija“, KB, kaip organizacinė struktūra, buvo vienas nekenčiamiausių režimo objektų per visą okupacijos laikotarpį, kuriame daug neaiškių ir teisėsaugos pamirštų dvasininkų žūčių...

Mitą apie radikalai švelnėjusį ir laisvėjusį režimą siekė sugriauti estų istorikas Indrek Paavle iš Tartu. Nepaisant tam tikro galios persiskirstymo ir struktūrinių transformacijų, istorikas, grįsdamas totalitarinę paradigmą, išskėlė žmogaus teisių aspektą ir 13-ą JT Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos straipsnį, kad: „1. Kiekvienas turi teisę laisvai judėti ir teisę pasirinkti gyvenamąją vietą kiekvienos valstybės teritorijoje. 2. Kiekvienas turi teisę išvykti iš bet kurios šalies, įskaitant savąją, ir grįžti į savo šalį.“⁹ Per visą laikotarpį, taikant „pasų

režimą“, ši pamatinė žmogaus teisė, nepaisant SSRS priklausomybės JT, buvo permanentiškai pažeidinėjama, o už režimo pažeidimus žmonės persekiojami. „Pasų režimas“ buvo akivaizdus *socialinės* ir, prisimenant latvės europarlamentarės pranešimą, *etninės inžinerijos* pavyzdys. 1965–1983 m. Estijoje 12 mln. kartų buvo tikrinama registracija, 1946–1983 m. užfiksuota 160 000 registracijos pažeidimų, nuo 1966 iki 1991 m. 2 500 žmonių buvo nubausti kaip kriminaliniai nusikaltėliai, o 400 000 gavo administracines nuobaudas už „pasų režimo“ pažeidimus. Sukurtos *speczonos*, daugiausia šiaurinėje Estijos dalyje, kuriose negalėjo apsigyventi „tam tikrus“ įrašus pase turėję asmenys, todėl sovietinė periodizacija *totalitarizmas* vs. *atšilimas* žmogaus teisių kontekste netinka, nes stalinizmo sukurti „persekiavimo ir kontrolės instituciniai mechanizmai nepakito“.

Kultūrinės kontrolės peripetijas išretėjus klausytojų gretoms, kartu baigdamas pirmąją konferencijos dieną, analizavo Arūnas Streikus. Įžvelgdamas „geležinės uždangos“ virsmą „plastikine uždanga“ septintajame dešimtmetyje, istorikas išskyrė du sovietinės kultūros politikos veikos vektorius kultūrinuose santykiuose su Vakarais. Viena vertus, išėivijoje buvo bandoma konstruoti pozityvų postalininės kultūros įvaizdį, ypač viliojant į LSSR žymesnius „antrosios kartos“ kultūrininkus, rengti jų parodas ar knygų pristatymus (A. Jonynas, J. Mekas, A. J. Greimas, M. Gimbutienė). Prelegentas net išskėlė drąsą hipotezę, kad buvo siekiama „sovietizuoti išėiviją“, bent liberalųjų jos sparną ir taip skaidyti diasporą. Kita vertus, vyko „sovietinės kultūros“ eksportas, kuriantis specifinį pokarinės LSSR kultūros vaizdą ir apeliavęs į tautinius jausmus per selektyvią produkciją, atskleidžiančią tautinės (tiksliau – *liaudies*) kultūros klodus, Lietuvos krašto grožį ir savaip interpretuotus pokario metus (viena populiariausių prekių buvo filmas „Niekas nenorėjo mirti“). Nepavykus „sovietizuoti“ išėivijos, tačiau užmezgus dialogą ir įsileidus dalį

⁹ <http://www.un.org/events/humanrights/2007/hrphotos/declaration%20_eng.pdf>.

vakarietiškos kultūros produkcijos (knygos, filmai, muzika), buvo siekiama neutralizuoti jos įtaką tobulinant kupiūravimo techniką ar ribojant priėjimą prie jų, pavyzdžiui, *specfondų*. Sėkmingiausiu projektu A. Streikus įvardijo M. Gimbutienės ikirikščioniškos kultūros reabilitavimą ir „kultūros darbuotojų“ verbavimą į KGB (1/4 agentų iš 400 XX a. devintajame dešimtmetyje buvo humanitarai, tarp siunčiamų į komandiruotes 70–80 proc. buvo Kauno politechnikumo atstovai).

Dar kartą apie teisingumą

Antros dienos sesija prasidėjo pranešimais, netilpusiais į pirmąją, – mišlingu pavadinimu „Komunistinių režimų veidas“. VU doktorantė Inga Arlauskaitė pristatė, kaip okupacinė kariuomenė eikvojo Lietuvos resursus. Pasakojimo būdas buvo laisvas ir įtaigus. Bet susidarė komiška situacija, kai jauna istorikė apie sovietinę armiją pasakojo ją patyrusiai ir gerai atsimenančiai plačiai vyrų auditorijai. Na, bent užsimezgė šiltas pasidalijimas atsiminimais, ir, atrodo, pranešėja pati sužinojo kai ką naujo. Kaip šios apžvalgos autoriui pasakė garbaus amžiaus mokytoja, pranešime „nieko naujo, bet pranešimas gražus“. Prelegentė pristatė, kiek LSSR teritorijos buvo naudojama kariniams tikslams (55 400 ha arba 0,9–1,3 proc.), kaip LSSR vadovybė privalėjo rūpintis karininkų būstu (skirdama „dešimtinę“ nuo pastatytų būstų, bet, aišku, to nevykdė), darbu ir pan. Jau trečią kartą konferencijoje buvo giriami „vietiniai kadrai“, kurie iš kolchozų privalėjo siųsti dalį savo mechanizuotos technikos, bet, būdami be galo išradingi, duodavę prasčiausius traktorius ir šie kaipmat sugesdavę. Lyg sovietiniuose brežneviniuose kolchozuose ir sovchozuose negesdavo viskas ir nuolat...

Rumunas Adrian Cioflanca pristatė „jaunimo iliuzijų žlugimą“ po Stalino mirties, kai, reaguodama į 1956 m. Budapešto įvykius, studentija šalies universitetuose rengė masines demonstracijas reikalaudami demokratizuoti

režimą. Tačiau po aukštų komunistinių reformatorių areštų pamatė, kad destalinizacija tėra iliuzija. Masinių akcijų pasekmė, anot istoriko, buvusi tam tikro bendruomeniškumo, kad ir užgniaužto, suvokimas tarp jaunimo. Kita vertus, ypač Transilvanijoje, protestai įgijo ne tik teigiamą nacionalistinių atspalvį, bet ir pasitarnavo iki šiol gajam antivengriškų nuotaikų paaštrėjimui.

Tarp pranešėjų išsiskyrė pirmasis sesijos duetas – slovėnai teisininkas Boštjan Kolarič ir istorikas Renato Podbersič, iš skirtingų perspektyvų pristatę Josipo Broz Tito režimo nusikaltimus 1945–1947 m. ir jų dabartinius teisinius įvertinimus. Kaip pabrėžė B. Kolarič, Slovėnija yra vienintelė ES valstybė, patyrusi visas *tris totalitaristines* ideologijas: fašizmą, nacizmą ir komunizmą, tuo savotiškai išplečiant totalitarinių režimų geografiją, nes Italiją dauguma teoretikų, tarp jų ir lietuviai, linkę išbraukti. Šalis praktiškai visą karo laikotarpį buvo pasidalijusi į vienai ar kitai ideologijai prijauniančias frakcijas, nepamirštant prodemokratiškų jėgų, todėl, keičiantis Antrojo pasaulinio karo eigai ir vykstant pilietiniam karui po jo, Slovėnija pavirto masinių skerdyinių vieta. Vos 2 mln. turinčioje valstybėje (o pagal plotą triskart mažesnėje nei Lietuva) iki 2011 m. rasta 610 masinių kapaviečių, kuriose buvo 130 000 žmonių palaikai. Žymiausia *Huda Jama* arba *Velnio urvas*, buvusioje anglių šachtose¹⁰. Be masinių žudynių, Slovėnija patyrė ir etninės politikos pasekmes ištrėmus visus *fašistus* ir *nacistus* – gausias vokiečių ir italų mažumas į tėvynę ir vietinius *nacionalistus* į Adrijos jūros salas.

Tragiškiausias įvykis, kurio teisinio įvertinimo siekia Slovėnija, tai 1945 m. gegužę repatrijuotų 11 000 slovėnų byla. Keturiasdešimt dienų prabuvę karo belaisvių stovykloje

¹⁰ <<http://www.dailymail.co.uk/news/article-11607/08/300-victims-Yugoslavia-communist-regime-mass-grave.html>>.

Austrijoje prižiūrimi Britanijos kariuomenės, dėl iki šiol nepaaiškinamų priežasčių visi šie žmonės (vaikai, moterys, demobilizuoti kareiviai ir kt.) buvo grąžinti į Slovėniją, kur Tito parankiniai juos visus išžudė. B. Kolarič pristatė britų ir slovėnų komisijos darbo perspektyvas siekiant šių nusikaltimų įvertinimo, nes oficialiai Londonas ilgai ignoravo prašymą paaiškinti repatriacijos aplinkybes, kol slovėnų parašai po peticija pasiekė *Downing Street* 10-ą namą. Kita vertus, teisingumo slovėnai negali vykdyti ir savo šalyje, nes visi archyvai užrakinti Belgrade ir tik nelegaliai perkant kai kurie dokumentai pasiekia Liublianą¹¹. Serbija, neišsikapstanti iš nesėkmingo genocido įvykių XX a. paskutiniame dešimtmetyje, nerodo jokio noro bendradarbiauti tiriant dar senesnius nusikaltimus.

Atminties klastojimo menas

Po konferencijos klausytojų jausmus sukrėtusio Edvino Šnore dokumentinio filmo „Sovietų pasaka“ (*The Soviet Story*) peržiūros ir prašymų autoriui, kad sukurtų kažką panašaus apie Lietuvos partizanus, į tribūną stojo antrasis *kalbėjimosi* konferencijoje pavyzdys istorikai Aurimas Švedas ir rumūnas Bogdan Iacob. A. Švedas, pasitelkęs įtaigų metaforų žodyną, dekonstravo „istorijos klastojimo mechanizmus sovietmetyje“, aptardamas „aptarnaujančių pamatinę iliuziją“ istorikų padėti. Pranešėjas pristatė keturis skerspjūvius, padedančius suvokti istoriko pasaulėjautą ir vietą sovietmečiu: 1) istorijos mokslo, paklūstančio LKP „istorijos politikai“, vietą; 2) svarbiausias klastojimo institucijas nuo Partijos ar Lietuvos istorijos institutų iki „ideologinės miglos debesų įpūtimu“ užsiėmusių VU ir VPU Istorijos fakultetų; 3) metodinius ir teorinius instrumentus, sutampantį su komunistine ideologija; 4) svarbiau-

¹¹ Slovėnijoje nuo 1990 m. buvo iškeltos tik dvi bylos už karo nusikaltimus ar nusikaltimus žmoniškumui.

šias istoriko daromas „klaidas ir erezijas“, už kurias galėjo susilaukti sankcijų, tačiau kurios nebuvo aiškiai reglamentuotos, o įvilktos į abstrakcijas, kurių baisiausias buvo „nacionalizmas“, „vieningos srovės“ pažeidimai ar „keliaklupsčiavimas prieš Vakarus“.

Istorijos mokslas, remiantis marksizmu-leninizmu, sovietijoje įgijo „ciniškai utilitarų“ pobūdį – tapo ne tik raktu, atrakinančiu praeitį, bet ir dabarties politiką pagrindžiančiu instrumentu. Istorikas, anot A. Švedo, buvo įmestas į „kovą ideologinėje arenoje“ ir „privalėjo užsiimti dabartimi“. Pateikęs statistiką, jog iš 146 LSSR istorikų kandidato disertacijų net 111 buvo skirta „socialistinio rojus garbstymui“, pranešėjas reziūmavo, kad pagrindinis „artojo sociokultūrinę tapatybę“ susikūrusio istoriko uždavinys iš esmės buvęs Lietuvos valstybės, kaip savito darinio, kūrimosi ir valstybingumo idėjos griovimas, kuriant integralų SSRS istorijos modelį. Be to, pridūrė, pirmasis konferencijoje, kad būtina tirti, kaip tokie institucionalizuoti klastojimo atvejai paveikė kolektyvinę atmintį ir posovietinės visuomenės mentalitetą.

Rumunijos atveju, kaip savo pranešime konstatavo Bogdan Iacob, istorija ir apskritai visas mokslas visada išliko stipriai ideologizuotas, net nepatyręs destalinizacijos. Aktyvus Maskvos inicijuotas bandymas kurti vienalytę mokslo koncepciją komunistinio internacionalizmo šviesoje kartu su Čekoslovakija, Mongolija, Lenkija ar Vietnamu, dėl griežtos, net SSRS kontekste, rumūnų Mokslų akademijos (MA) laikysenos patyrė fiasko, nes rumūnų mokslo centralizmas buvo orientuotas į savo šalies gyventojų indoktrinaciją, mažai besirūpinant išoriniu pasauliu. Neatsižvelgdama į Maskvos, Berlyno ir Sofijos konferencijų nutarimus, Rumunijos MA „atsisakė dalyvauti daugiašaliame socialistinio lagerio valstybės jungiančiame projekte“ aukščiausiu lygiu, t. y. MA lygmeniu kurti bendras mokslines bazes, koordinuoti tyrimus ir bendru visų MA nutarimu tiek soclageriui, tiek išoriniam kapitalisti-

niam pasauliui rengti publikacijas. Publikacijų, bent humanitarinių ir socialinių mokslų sričių esme, buvo per socialinės ekonomikos istoriją atskleisti kultūrinę komunistinių šalių integraciją. Tačiau tai savaime nereiškė, kad rumunai atsisakė pamatinės marksizmo-leninizmo socialinių formacijų vystymosi komunizmo link teorijos. Ne, jie paprasčiausiai atmetė tarptautinį mokslo viešinimą, tačiau vidiniam vartojimui savo socioekonominę ir kultūros istoriją, papildę aklo nacionalizmo ir šovinizmo elementais, be to, nuvedusiais į vengrų mažumos „rumunizaciją“, integravo į SSRS istorijos naratyvą. Rumuniškame istorijos mokslo modelyje išryškėjo pagrindinės istorinę atmintį formuojančios paradigmės trajektorijos: Bizantijos ir Balkanų tyrimai ir griežtas *Mittleuropa* koncepcijos, per Habsburgus jungiančios su Europos kultūra, atmetimas, kartu pabrėžiant bizantiškąjį paveldą kaip Maskvą ir Bukareštą vienijančią elementą. Tai sustiprino „nacionalinio progreso“ mitą ir patį režimą bei sukūrė savitą rumunišką identitetą.

Po proziškos Lino Tatarūno žydų ir sionizmo istorijos Lietuvoje apžvalgos prasidėjo paskutinė sesija „Švietimas ir propaganda“, kurioje buvo išryškintos problemos, kaip sovietinė patirtis ir dabartinė istorijos politika realiai veikia švietimo sistemoje. Jaunas Prahos istorijos mokytojas Najbert Jaroslav iškėlė istorijos didaktikos klausimą *kaip mokyti* gimusių po 1968 m. žmonių vaikus, kurių tėvai patys subrendo komunistinėje aplinkoje ir joje geriau ar blogiau buvo prisitaikę? Pagrindinė distinkcija, anot pranešėjo, yra tarp kultūrinės (angl. *cultural*) ir komunikacinės (angl. *communicative*) atminties. Pirmoji, oficialiai nepriklausomos Čekijos institucijų istorijos politikos pripažinta istorijos percepcija, smerkia komunizmą, viešai ir kolektyviai įvardija režimo nusikaltimus, kurių minėjimai ritualizuojami per viešas valstybines šventes įtraukiant ir mokytojus. Antroji susijusi su individualia patirtimi šeimoje. Čia susiduriama su problema, kad tik disidentų-

aukų asmeninės atmintys ir patirtys turi teisę gyvuoti viešojoje erdvėje, o apie tokią dabar jau šlovingą ir skaudžią šeimos patirtį vaikai žino, drąsiai kalbasi klaseje. Tačiau tokių istorijų tėra mažuma. Lygia greta, tik tyliai, kolaborantų arba prisitaikiusiųjų šeimos formuoja „mažųjų istorijų“ (angl. *small stories*) atmintį, kurią čekas iliustravo iš patirties paimtais pavyzdžiais, teisinančiais savo šeimos patirtį ir besikertančiais su „didžiųjų istorijų“ (angl. *great stories*) kuriamu naratyvu. Pastarajai, dažniausiai herojiškai čekų išsivadavimo istorijai, priešpriešinami tokie atvejai kaip „kokioje šeimoje nebuvo vagiama?“ arba „komunistai buvo niekšai (*bastards*), tačiau mano šeimoje niekšų nebuvo“. Todėl vienu atveju, kai tėvai slepia savo patirtį apie vaidmenį režime arba šeimoje vyrauja minėtos tezės, mokytojas tampa melagiu arba mokinys klaseje tampa smerktinu kolaborantų vaiku. Kitu atveju, jei vaikas griežtai gina šeimoje suformuotas tezes, mokytojas, remdamasis Švietimo ministerijos direktyvomis, privalo sakyti, kad „ne, vaike, žiūrėk kitaip, tu mąstai neteisingai...“ ir tada tėvai tampa melagiais. Būtent kultūrinės ir komunikacinės atminties suderinimas yra pagrindinis iššūkis mokant Čekijos istorijos.

O štai viešnia iš Rygos atkreipė dėmesį į vyresnės kohortos Latvijos mokytojus, kaip jie adaptuoja po nepriklausomybės atkūrimo formuojamą naują istorijos politiką. Aija Abens akcentavo faktą, kad sovietmečiu mokytojas turėjo socialinę, istorinę atmintį formuojančią galią, kuri, kita vertus, išliko ir dabar, vykstant radikaliam priešingos istorijos sampratos formavimui jaunajai kartai ir teisingos istorijos versijos dėstymą pavertus prioritetu. Kitaip tariant, žvelgiant iš individualios mokytojo perspektyvos, jis pats privalo antrą kartą mokytis istorijos ir (ne)paklusti naujoms centralizuotoms švietimo sistemos direktyvoms, kaip mokyti Latvijos istorijos. Pranešėja pabrėžė, remdamasi apklausomis, kad skirtingų amžiaus grupių mokytojai skirtingai suvokia savo misiją:

vieniems tai nekelia sunkumų ir jie džiaugiasi, kad pagaliau gali nemeluoti, kitiems tai dar viena iš aukščiau nuleistų preskriptyvių direktyvų, už kurių nesilaikymą galima sulaukti nuobaudų, vykdytas, todėl kaip „anais laikais“ dėsto, kas parašyta, ir pan. Kaip problemą istorikė įvardijo, kad gausios rusų mažumos mokytojai apskritai vengia dalyvauti tyrimuose (tiksliau, nesutiko nė vienas), todėl kokią istorijos versiją dėsto gana karingos mažumos mokyklose, galima tik nuspėti.

Galiausiai konferencija baigėsi optimistiniu renginių organizavusios komisijos atstovės Ingridos Vilkienės pranešimu apie inovatyvų ir

interaktyvų naujausių istorijos tyrimų pristatymą Lietuvos mokyklose, kurie įrodo, kad nacių ir sovietų režimų tyrimai pasiekia savo pagrindinį adresatą – mokinius. Per „tolerancijos centrų“ tinklą Lietuvoje, kuris kuriamas aktyvių mokytojų iniciatyva „iš apačios“, mokiniai savanoriškai įtraukiami į švenčių ir pilietinių akcijų organizavimą. Svarbiausia, anot pranešėjos, kad kiekvienas mokinys ar jų grupės, mokytojų padedami, individualiai susipažįsta su istorijos įvykiais ir patys savo mokyklos ar miestelio bendruomenėje kuria svarbių įvykių minėjimo tradiciją, taip prisiliedami prie istorijos.

Vytautas Starikovičius